

ИЗПАДАНЕ НА ОКОНЧАНИЕТО ПРИ ЧЛЕНУВАНИТЕ ФОРМИ НА СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ ИМЕНА В БЪЛГАРСКИТЕ ГОВОРИ¹

The present paper examines the elision of flexion before the article formant in the nouns with articles in bulgarian dialects. It gives a definition of the zone of occurrence of the case within the bulgarian language territory as well as its dissemination within the morphological paradigm. The present work also explains on a system level the reasons on account of which the elision of ending in such position is possible in some of the bulgarian vernaculars and lists the factors that are important precondition for this possibility to be completed in them.

На проблематиката, свързана с морфологическата категория 'определеност/неопределеност', са посветени множество научни разработки, отнасящи се до книжовния език (Станков 1984; 1987; 1988; Стоянов 1959, 1980; 1987; Гилян 1998а; 1998б; Георгиев 1980 и др.). Тази категория е една от типологичните особености на българския език, която има голямо значение и за изследванията на диалектно равнище. Видът на членния формант е част от основните характеристики при класификацията на говорите и при определянето на тяхната типология.

Основният кръг въпроси, дискутирани в научните изследвания по проблема от синхронна гледна точка, е свързан със същността и характера на определителния член, както и с наличието или отсъствието на неопределителен член в българския език. В диалектоложката литература се обръща внимание най-вече на произхода и разпространението на различните членни форманти и на типовете системи за членуване. Встрани остава обаче едно лингвистично явление, широко разпространено в някои говори и далеч нередко срещано в разговорната реч, особено при бърз и неprecизиран изговор. Предмет на изследване в статията е проблемът за елизията на окончанието при членуваните форми на имената, както и изясняване на причините за това явление.

В част от говорите на българската езикова територия закономерно изпада окончанието пред члена в членуваната форма на съществителното име в мъжки род множествено число и в женски и среден род единствено и множествено число в случаите, когато флексията не се намира под ударение и когато елизията ѝ не води до образуване на труднопроизносима група съгласни. Тази особеност е характерна предимно за източни диалекти, но се среща и в онази част от югозападните говори, в които също има редукция.

---

¹ Статията е публикувана в сп. "Български език", бр. 1, 2006 г.

Разглежданото явление е най-често срещано при **многосричните съществителни имена от мъжки род множествено число** от типа *градинàр, гра̀жданин, рь̀ка̀в*. В североизточната част на българското езиково землище то се среща последователно в говорите на селищата по поречието на р. Дунав. При съществителните от м. р. в мн. ч. окончанието преди члена е напълно изчезнало в Силистренско, Тутраканско, Кубратско, Разградско, Преславско, както и в Ловешко, Горнооряховско, Айтоско и Добричко (срв. *куза̀рт'ъ, учѝтел'т'ъ, чубàнт'ъ* — Кубратско; *куза̀рти, кучèнти, уфицèрти* — Ловешко; *гра̀ждъ̀нте, мъ̀нъ̀стѝрте, тра̀ктурте, ц̀игъ̀нте* — Горнооряховско; *друга̀рт'а, ко̀н'та, прѣ̀ст'ъ̀н'т'а, чу̀ра̀нт'а* — Айтоско и др.). Вариантни форми с изпадане и със запазване на окончанието на съществителното преди члена, се срещат в Провадийско, Русенско, Шуменско, Поморийско, Котелско, Свищовско, Никополско, Павликенско, Търновско, Севлиевско, Габровско, Дряновско, Троянско (напр. *б̀ъ̀лгàрте, гра̀ждà̀нте//б̀ъ̀лгàрите, гра̀ждà̀ните* — Провадийско; *прѣ̀стинти, с̀è̀рпòвти, ф̀чà̀рти, ц̀игъ̀нти // гò̀стити, жет̀вà̀рити, рь̀ка̀вити* — Поморийско; *ва̀гò̀нти, вà̀талти, гра̀ждан'ти, ко̀кал'ти, мис̀ир'ти, с̀è̀л'ан'ти // жет̀вà̀рите, мис̀ирите* — Павликенско; *дръ̀гумà̀нти, д'у̀гè̀нти, д'у̀лгè̀рти, ка̀мъ̀нти // рь̀ка̀вити* — Габровско; *б̀ъ̀ирти, б̀ъ̀лгè̀рти, б̀ъ̀лкà̀нти, гра̀ждъ̀нти, п̀у̀кълти, с̀è̀л'ъ̀нти, т̀ъ̀пà̀нти, у̀фчè̀рти // купà̀чити, митà̀чити, у̀ра̀чити* — Троянско и др.), а също и на юг: в Асеновградско, Свиленградско, Елховско, Малкотърновско, Велинградско, Девинско и Гоцеделчевско. В този район обаче съществителните от м. р. мн. ч. имат вариантни определени форми, образувани с член *-то* или с член *-те*. В Асеновградско и Свиленградско се наблюдават случаи с елизия и със запазване на окончанието преди членния формант, независимо от вида му, срв: *бак̀ърто, ка̀мен̀то, ко̀къл̀то, свад̀ба̀рто, учѝтел̀ту, ц̀иган̀то, цигу̀ла̀рто // бак̀ър̀ето, ко̀рѐнето, лозà̀р̀ето; руд̀ител̀ти // ай̀вà̀нити, ко̀къл̀ити* (Асеновградско); *бак̀ър'̀ту, гра̀ждан'̀ту, чувà̀л'̀ту // ам̀ба̀р̀иту, бак̀ър̀р̀иту, ка̀мъ̀н̀иту; дру̀га̀р'̀ти, крѐмъ̀н'̀ти, маму̀л'̀ти // б̀ъ̀лгà̀рити* (Свиленград), докато в Елховско, Малкотърновско, Велинградско, Девинско и Гоцеделчевско флексията изпада само преди член *-те*, но не и преди член *-то* (напр. *да̀ска̀л'̀ти // с̀è̀ля̀ните*, но *ду̀шмà̀н̀иту* (Елховско); *учѝтел'̀те // ко̀мит̀ете*, но *алт̀ъ̀нето, ду̀шмà̀нето* (Малкотърновско); *къл̀в̀ун̀те, паст̀ир̀те // бал̀кà̀нете, б̀ивол̀ете*, но *адр̀ез̀ето, учѝтел̀ето, фасу̀л'̀ето* (Велинградско); *дру̀га̀рте // кур̀ба̀нете, свад̀ба̀р̀ете*, но *ко̀кал'̀ето* (Девинско); *бал̀кà̀нте, воло̀ва̀рте, говед̀а̀рте, оф̀чè̀рте // б̀ъ̀лгà̀рите*,

рѣкавите, сѣляните, но кòрнето, тѣпането (Гоцеделчевско)) (Арх. БДА; БДА 1966, к. № 168; БДА 1964, к. № 155; БДА 1975, к. № 175; Ковачев 1968: 178).

Изпадане на флексията в позиция пред членния формант при съществителните имена от м. р. мн. ч. във вариант с форми със запазено окончание се наблюдава и в част от тракийските говори: *дàскал'ту, другàр'ту, прѣс'т'ън'ту // кòкалету* – Хасковско; *агунту, брат'ту, гударту, жетварту, кòн'ту, кулдарту, рѣбарту, настирту, пѣшкул'ту, уфчарту // грàжданету, сѣл'анету* – Ксантийско; *пирòн'те, прѣстените // прѣстените* – Гюмюрджинско; *арман'те, геран'те, кòкал'те, кусàч'те, лимòн'те, пуртукàл'те // амбàрете, дувàрите, йергèните* – Дедеагачко; *кòкал'те, кузàр'те, уш'ч'èр'ту // бустàн'ету, бустàните, рѣкафите, уфч'àр'ету* – Димотишко; *бългърти, кòн'те, рунин'те, хъйванти, цигънти // бустàнители, другàрити, кусàчити* – Одринско; *бустàнти, мамул'ти, уфч'àрти // кусàчити* – Лозенградско; *бългърти, грѣждàн'те, другàр'те, дувàрти // бустàнители, жетвàрити, уфчàрити* – Чорленско, *дàскалите // камъните, уфчàрите* – Силивренско, *кòкалти, грѣматийцу, бустàнти // д'ук'анету, кучàнители, турцити, чувàлету* – Чаталджанско (Арх. БДА; Бояджиев 1991: 105-200; Витанова 1986: 171-172; Христов 1956: 177-253).

Подобно изпадане на окончанието преди члена във вариант с форми със запазена флексия е регистрирано и в диалектите, разположени в югозападната част на българското езиково землище, които се характеризират с наличие на редукция: *гувидàр'то, извур'то, òбръч'то, òтвур'то, пòглид'то, убрàз'то, уфчàр'то, цѣрв'то < цѣрвето // глèстити, гòстити, прѣстити* – Кукушко, Воденско; *вуйквците, вълци'те, дèдъците, пѣрт'то, свèкурто < свèкурето, чувèц'те // вълци'те, пѣртето, свèкурето* – Гевгелийско (Христов 1936: 107 – 113; Иванов 1932: 64 - 85). В говорите от този регион се среща и антиципация на мекостта, срв. *кòйн'то (кòйн) / кòин'тъ* (Кукушко, Воденско); *алтѣйнто, врèйзте* (Гевгелийско) (Христов 1936: 107–113; Думев 1943б: 42-43; Иванов 1932: 64-85).

Елизия на флексията при членуваните форми на многосричните съществителни имена от м. р. в мн. ч. е отбелязана и в говора на банатските българи (*мустàците*) (Стойков 1960: 213).

При едносричните имена от м. р., които имат окончание *-ове* за мн. ч. в посочените по-горе диалекти също се наблюдава елизия преди члена. Тъй като флексията им обаче е двусрична, изпадането обикновено е

частично и може да засегне всяка от двете гласни поотделно или и двете заедно, а може да доведе и до консонантизация на форманта, срв. *грѝшовте, кѝшовте, сѝрповте* – Провадийско; *сѝрповти* – Поморийско; *блѝкветѝ, сѝнветѝ* – Малкотърновско; *клѝсвете, крѝствете, плѝгвете* – Банат; *улѝйте* – Горнооряховско; *волѝйте, градѝйте, грѝбѝйте* - с. Врѝбник, Албания; *кл'у̀чѝ'ит'и/ кл'у̀чѝт'и* – кортенски говор, Молдова и др. (Арх. БДА; Христова 2003: 119; Стойков 1967: 188; Попова 1991: 316). За съществителните от м. р. ед. ч. разглежданото явление не е характерно по формални причини, тъй като те се характеризират с наличието на нулево окончание, срв. *грѝт - грѝдѝт, кра̀к - крѝкѝт, нѝс - нусѝт* (Троянско) и др.

Елизия на флексията при съществителните имена от женски род, завършващи на гласна, в единствено и множествено число в североизточните диалекти се среща по-рядко, тъй като в по-голямата част от говорите в региона ударението при думи от типа *гла̀вѝ, женѝ, рѝкѝ* е върху окончанието. Варианти с наличие на елизия или със запазване на флексията пред членния формант има в думи, в които ударението не пада върху окончанието (*пол'ѝнта // крѝсницѝтъ, мѝйкѝтъ; дикѝн'т'е // вѝлити* – Разградско; *дрѝйти, кѝпѝнти, мугѝлти, мѝлѝнти // бѝбичкѝти, рѝбѝтничкѝти* – Троянско) или когато има отмет на ударението в думи като: *сѝнѝте // сѝнѝите* – Горнооряховско; *жѝнѝти // жѝнѝити* – Троянско; *жѝнт'ѝ, сѝнѝт'ѝ // жѝнѝит'ѝ* – Айтоско и др. (Арх. БДА; Ковачев 1968: 178; Младенов и Радева 1986: 26-34).

Изпадане на окончанието при съществителните имена от ж. р. на гласна се наблюдава спорадично в Девинско (*жѝн'те*) и Гоцеделчевско (*жѝнѝте*), но само в парадигмата на мн. ч., като причината за слабата разпространеност на явлението е отново акцента. В тракийските говори се срещат варианти с елизия или със запазване на флексията преди члена в думи, при които ударението не пада върху окончанието (напр. *мѝшѝнта, сѝлѝттѝ, тѝн'тѝлтѝ // кѝш'тѝттѝ, слѝмѝттѝ*, като събралите се след елизията две съгласни могат и да се уподобят една на друга: *кѝш'нистѝ, бѝнистѝ* – Хасковско; *бѝр'тъ, кѝшитѝтѝ// крѝвѝтъ, нѝвѝтъ* – Ксантийско; *мѝшчин'тъ, тѝнѝжерѝтъ // женѝлѝкѝтъ, рѝптѝтъ; ливѝдѝте, лѝжѝцѝте // бѝл'ѝстит'е* – Гюмюрджинско; *бѝн'те, лѝл'те // мѝйките, црѝкѝвите* – Дедеагачко и др.). Случаите с изпадане се увеличават поради това, че в тези говори има и отмет на ударението при съществителните имена от типа *гла̀вѝ, женѝ, рѝкѝ* (срв. *жѝнѝте, мѝмѝте // жѝ'нѝит'е, мѝмит'е* - Гюмюрджинско; *жѝн'те, мѝмѝте // жѝн'те, мѝм'те* - Димотишко; *жѝн'те // жѝнѝите* - Дедеагачко; *дѝшит'ѝрти, жѝн'те // гла̀вите*,

жє̀ните - Одринско; *жє̀н'те* // *дѣ̀ските, сѣ̀лзите* - Чорленско и *срѣ̀нтъ* // *сѣ̀рнѣ̀тъ, срѣ̀н'те* // *сє̀срите* - малоазийските говори (Арх. БДА; Христов 1956: 177-253; Бояджиев 1991: 105-200; Витанова 1986: 171-172).

Варианти с елизия и със запазване на окончанието преди члена в парадигмата на съществителните имена от ж. р. и в двете числа се срещат и в югозападните български говори както в думи, при които ударението не пада върху флексията (срв. *ба̀б'тъ, вудиниц'тъ, грѣ̀в'тъ, грѣ̀дѣ̀нта, дувѣ̀цѣ̀та, рѣ̀б'тъ* // *ба̀бѣ̀та; ста̀руст'те* // *ста̀рустите* – Кукушко, Воденско; *до̀м'та* (*домата от дом*), *па̀шта* // *нѝв'та, па̀шата* – Гевгелийско; *кору̀бѣ̀нта* // *кору̀бѣ̀ната, кору̀бѣ̀нте* // *кору̀бѣ̀ните, мла̀дѣ̀нта* // *мла̀дѣ̀ната, нарѣ̀квѣ̀цѣ̀та* // *нарѣ̀квѣ̀цѣ̀тата, нарѣ̀квѣ̀ците* // *нарѣ̀квѣ̀ците* - Банат), така и в лексеми с отмет на ударението от типа *гла̀вѣ̀, жє̀нѣ̀, рѣ̀кѣ̀* (напр. *бра̀д'та, вѣ̀'та* (*водата*), *жє̀н'тъ, кѣ̀л'та, рѣ̀к'тъ* (*реката*), *сна̀г'тъ, стра̀н'тъ* // *рѣ̀кѣ̀та; бра̀д'те, вѣ̀'те, жє̀н'те, кѣ̀л'те, рѣ̀б'те, стра̀н'те* // *гла̀вите, рѣ̀ките, рѣ̀ците* – Кукушко, Воденско; *жє̀нта* // *ду̀шѣ̀тъ, мѣ̀тлѣ̀тъ; жє̀нти, гла̀вти* // *жє̀ните* – Гевгелийско; *жє̀нта* // *жє̀ната, жє̀нте* // *жє̀ните, зѣ̀мѣ̀та* // *зѣ̀мѣ̀тата, зѣ̀мѣ̀те* // *зѣ̀мите, ска̀лта* // *ска̀лата, ска̀л'те* // *ска̀л'ите* и др. - с. Врѣ̀бник, Албания) (Арх. БДА; Думев 1943б: 42-43; Иванов 1932: 64-85; Стойков 2002: 184; Христов 1936: 107–113; Христова 2003: 119). В говорите от този регион се среща и антиципация на мекостта (напр. *жє̀йнте, сна̀йнти* – Кукушко, Воденско). Варианти на членуваните форми на съществителните имена от ж. р. с елизия и със запазване на окончанието се срещат и в говора в Банат (*бу̀бте, гудѣ̀ните, кра̀вте, кру̀шите, лупѣ̀тите, машѝните, плѣ̀вте, рѣ̀бите, со̀пте* (*собите*), *тѣ̀рпѣ̀зте* // *ба̀быте, кнѣ̀г'ите*) (Стойков 1960: 213; Стойков 1967: 187-189).

За съществителните имена от ж. р., завършващи на съгласна, разглежданото явление не е характерно в единствено число по формални причини, тъй като те се характеризират с наличието на нулево окончание, срв. *мѝлус* - *мѝлустъ, ста̀рус* - *ста̀рустъ* (Троянско) и др. То не се среща и при имената от типа *сестра*, тъй като изпадането на флексията в този случай би довело до образуването на труднопроизносимо съчетание от съгласни.

При съществителните имена от **среден род в единствено и множествено число** в североизточните говори примерите с елизия на окончанието са по-малко, тъй като част от тези имена са с коренно ударение. Когато словният акцент не е върху флексията, а е върху коренната гласна или има отмет на ударението, се наблюдава употреба на

варианти (срв. *дѣт'ту // вѣр'чето, зѣр'нуту; крѣштѣн'ту // жѣтуту* — Разградско; *вѣнту, жѣтту // вѣнуту, мл'акуту* — Кубратско и др.). При съществителните от ср. р., които образуват мн. ч. с окончание *-та*, най-често на елизия се подлага редуцираната гласна, а съгласната се запазва, в по-редки случаи изпада консонантът, а се запазва вокалът (напр. *гѣрн'ѣттѣ, кул'ѣлѣттѣ, кѣчѣттѣ, мумчѣттѣ, пѣл'ѣттѣ, прѣс'ѣттѣ* — Габровско; *дѣрвѣттѣ, пѣлитѣ* — Ловешко; *мунчѣттѣ, прѣсѣттѣ, рѣпчѣттѣ* — Кубратско; *вѣрчѣттѣ, гѣрнетѣ, момчѣтта* — Поморийско; *гѣрн'ѣттѣ, кѣнчѣттѣ* — Габровско; *вѣжѣата, (му)мчѣата* — Айтоско и др.) (Арх. БДА; Младенов и Радева 1986: 26-34).

Изпадане на флексията в тази позиция се наблюдава и на югоизток. В Гоцеделчевско разглежданото явление при съществителните от ср. р. е възможно като вариант само в ед. ч. (срв. *дѣтто // вѣжетто, гѣрнетто; сѣлто, чѣлто // сѣлуту*). В мн. ч. формите имат вторично ударение, което е върху окончанието, а това прави изпадането му невъзможно (Арх. БДА; БДА 2001, к. № 55). В тракийските говори варианти с елизия на флексията при членуваните форми на съществителните имена от ср. р. се употребяват също предимно в ед. ч., когато формите са с отнет на ударението или когато словният акцент не пада върху окончанието, срв. *сѣлту, чѣвту, шѣл'ту // ѣаг'н'ѣту; тѣл'ту // гѣр'н'ѣту* — Хасковско; *вѣнту, жѣтту, ѣмту, ѣѣрту, кѣт'ту, мѣгарту, чѣлту, чѣтту (чѣдото) // сѣлуту; дѣтту, с'анту // дѣтиту* — Ксантийско; *д'атту // дѣтенцету* — Гюмюрджинско, *вѣнту, жѣтту, златту // жѣтуту, сѣлуту* — Дедеагачко, *дѣтту // бѣршнуту; вѣнту // вѣнуту* — Софлийско; *д'атту // д'атиту* — Одринско; *д'атту, с'анто // бѣршнуту, крѣснуту; магарту, чѣлто // вѣрмету* — Силивренско, Чорленско и Чаталджанско; *ѣмту, л'ѣкѣвѣнту // жѣтуту, сѣлуту* — малоазийските говори). При съществителните от ср. мн. ч. в този регион флексията обикновено се намира под ударение, поради което елизия преди члена не се наблюдава. (Бояджиев 1991: 105-200; Витанова 1986: 118; Младенов и Радева 1986: 42; Христов 1956: 177-253).

Освен в посочените по-горе райони, изпадане на окончанието пред члена в членуваните форми на съществителните имена от ср. р. в двете числа се наблюдава като вариант и в югозападната част на българското езиково землище: *блѣт'то, рѣл'то, сѣл'ту, чѣл'ту // чѣдуту, чѣдуту; лѣцто, ѣкто, тѣл'ту // дѣтито; блѣт'та, вѣрмѣйн'тѣ, имѣйн'тѣ, рѣл'та, чѣл'тѣ // лѣстѣтѣ* — Кукушко, Воденско; *вѣнту, жѣтту, сѣлто // вѣното, сѣрцити; ѣкто // бѣршното, крѣсното* — Леринско; *жѣтту, курѣтту, сѣлту, слѣнцто, чѣлто // жѣтуту; дѣтто,*

крѝлту // бра̀шнугу, крòснугу, с̀рцегу; д̀ецта // д̀ецтѝ – Гевгелийско; *д̀етто // д̀етето, крѝлто // крѝлото, крѝлта // крѝлата, кул'̀енто// кул'̀еното, кул'̀ента // кул'̀ената, рѝш̀етто// рѝш̀етото* и др. - Корчанско) (Арх. БДА; Думев 1943б: 42-43; Ст. Стойков 2002: 184; Христов 1936: 107–113; Христова 2003: 119;). Вариантни форми се срещат и в българските говори в Банат (*в̀ынту, д̀ьнту, ж̀ел̀есту, к̀учту, м̀есту, н̀инту, угл̀ьд̀алту, ч̀елту // в̀ынугу, ѝ̀а̀гнугу; с̀рцтò // л̀ь̀цѝту*) и Молдова (*т'̀ел'̀угу// т'̀ел'̀ту, уч'̀ил'̀уш'̀т'̀угу // уч'̀ил'̀уш'̀ту*) (Стойков 1960: 213; Стойков 1967: 187-189; Попова 1991: 316).

Анализът на случаите с изпадане на окончанието преди члена от определената форма на съществителното име показва, че явлението е разпространено върху значителна част от българската езикова територия, главно в нейната източна част, както и в някои от югозападните български говори в Беломорска Македония, в които се среща характерната за североизточните говори пълна редукция на гласните. Това явление е често срещано и в разговорната форма на книжовния език, макар и в повечето случаи да се наблюдава при бърза и непрецизирана реч и да се осъзнава от говорещия като неправилност.

Елизията на флексията получава най-широко разпространение върху парадигмата на членуваните съществителни имена на юг в диалектите от Беломорска Македония и Тракия, в които освен редукция има и отмет на ударението при съществителните от ж. р. от типа *гла̀в̀а, жен̀а, р̀ь̀к̀а* и от ср. р. като: *бра̀шнò, в̀ь̀ж̀ѐ, г̀ь̀р̀н̀ѐ, дет̀ѐ*. За тях вариантността е особено характерна. За разлика от този регион, на север в източнорупските, балканските и мизийските говори, където се среща разглежданото явление, то е значително по-ограничено и се наблюдава предимно при многосричните съществителни имена от м. р. в мн. ч., често като вариант на формите със запазване на окончанието. При същата група говори вариантната област на разпространение на явлението, както и големината на класа имена, които засяга то, значително се стеснява, тъй като част от съществителните от ж. р. и ср. р. са с оксионно ударение.

Традиционно в диалектологията изпадането на окончанието от членуваната форма на съществителното име се обяснява с редуцирането на съответната гласна до пълното ѝ изчезване и с наличието на определени фонетични условия, т.е. образуване на леснопроизносима група съгласни след отпадането на вокала (Думев 1943: 42; Иванов 1932: 64; Стойков 1967: 119; Христов 1936: 107; Христова 2003: 119 и др.). В редица български

говори, характеризиращи се с наличие на пълна редукция, обаче флексията се пази дори тогава, когато не носи словния акцент.

Безспорно редуцирането на гласната във функцията на окончание е една от причините за нейното изпадане, но определяща роля за създаването на условия за появата на това явление е типологическата специфика на езика, т.е. същността на морфологическата доминанта на флективния морфологически тип езици (индоевропейските езици), към които принадлежи и българският. Всяка система се изгражда на основата на свои вътрешни закономерности, които оказват влияние върху нейния развой, докато извънсистемните фактори (фонетични и синтактични в случая) ѝ въздействат в много по-малка степен, обратното би било в разрез с понятието за система. В разглеждания случай елизията на гласната във функцията на окончание на словоформата се улеснява от факта, че под действието на фонетичния закон тя е редуцирана, но това е само едно от условията, докато основната причина за явлението трябва да се търси на системно равнище.

Създаването на флективния строеж на индоевропейските езици според Г. Герджиков се дължи на тенденцията частите на речта в тези езици да се превърнат в чисто морфологически категории от лексико-граматически тип. Създаването на флексията се дължи на стремежа и на формално равнище да се подчертае, че граматическите категории тук са чисто морфологически, а не морфосинтактически показатели, че те характеризират класа сам по себе си и думата сама по себе си (а не класа и думата в дадена синтактична позиция), и че образуват парадигма в строгия смисъл (а не няколко частни парадигми, зависещи от синтактичната позиция и съвпадащи отчасти). С други думи, появата на флексията и на други важни черти на флективния строй създава хомоморфизъм на структурата на плана на израза по отношение на структурата на плана на съдържанието в най-важното и решаващо отношение, което е свързано с граматическата доминанта на дадения морфологически тип.

Ето защо фонетичните промени не могат да бъдат единствената причина за измененията, настъпващи в парадигмата на думата, защото те, както и синтактичните процеси, са външни за нея, докато морфологичните фактори тук са винаги водещи. Външните фактори могат да повлияят върху морфологическата система само ако промените, наложени от тях, съответстват на развойните тенденции на самата система, т.е. измененията в сферата на морфологията са резултат преди всичко от морфологически фактори. В плана на израза могат да настъпват изменения, единствено ако те съответстват на промени в плана на съдържанието, в противен случай

системата ги отхвърля по един или друг начин. Обратно на това, ако са резултат от действието на вътрешносистемни фактори, измененията в системата се запазват.

Именно морфологическата доминанта е причината в българския език флексията да е изключително устойчива на повечето фонетични промени. Това се отнася и до неговата разговорна форма, където окончанието в повечето случаи остава ясно различимо дори при бърз и непрецизиран изговор, тъй като то е носител на граматическото значение на думата и липсата му би затруднила възприемането на изказването от страна на слушателя. Редуцирането или елизията на флексията се допускат в позиция преди членния формант, но това се отчита като неправилност от носителите на езика.

Това се отнася и за българските диалекти, където “обикновено морфемите, които са отделни широки гласни, не се редуцират изобщо или не се редуцират така, както се редуцират същите гласни в други положения.” (Стойков 2002: 211). Ст. Стойков привежда случаи, при които в много източни диалекти, за които е характерна редукцията, не се редуцират окончанията за мн. ч. при съществителните от м. р., окончаващи на *-e* (*мъже, купàче, сèл'ъне, чурàне*) и агломеративното падежно окончание при одушевените съществителни имена от м. р., окончаващи на *-a* (*нъ Пèтка, при Ивàна, ду сина си, ут брàта му*). Редукцията не се среща според него почти редовно и в звателните форми (напр. *Ивàне, Мърìне, Пèтко, сине* и др.) (Стойков 2002: 211-212).

В подкрепа на това твърдение е и фактът, че в повечето български говори неудареното окончание се запазва в позиция пред членния формант, а там, където има елизия на флексията, съществуват успоредно пълната и съкратената форма, (вж. напр. в североизточните диалекти, където вариантната зона на имената от типа *градинàрте // градинàрите, гра̀ждан̀ти // гра̀ждан̀ити, р̀кàв̀те // р̀кàв̀ите* е значителна).

Твърдението, че флексията в българските говори, както и в книжовния език, е особено устойчива като следствие от морфологическата доминанта на флективния тип езици, намира потвърждение и във факта, че в диалектите съществуват словоформи като напр.: *àгн'ъ̀тъ, дървè̀тъ, кòт'а̀тъ, кúч'а̀тъ, мурè̀тъ, пулè̀тъ, пърчè̀тъ, тилè̀тъ* и др. (Троянско); *жìн'тè, кòз'тè, мòм'тè* и др. (Димотишко); *гувè̀ту, дè̀ту* (Воден); *блàт̀то, дèд̀то, сел̀то* (Кукуш); *мòм'та, нìв'та, тòрба̀та* (Гевгелийско); *волòви — волòй — волòйте, градòви — градòй — градòйте, гробòви — гробòй — гробòйте* и т.н. (с. Вр̀бник, Албания); *клàс̀вете, кр̀ст̀вете, плúг̀вете* (Банатско) (Арх. БДА; Ковачев 1968:

178; Думев 1943а: 36-38; Иванов 1932: 64-85; Христова 2003: 119; Стойков 1967: 188) и другаде (примерите могат да бъдат умножени). Въпреки че елизията на флексията преди членния формант в рамките на определените словоформи от парадигмата на имената от същия тип е типична за тези говори, има и форми, в които окончанието се е запазило въпреки че е силно редуцирано, отпаднала е част от него или то се е консонантизирано.

Следователно силното редуциране на флексията, водещо дори до изпадането ѝ при членуваните форми на съществителните имена, противоречи на най-важната особеност на езиковия тип – на иконичността по отношение на морфологическата доминанта на съответния тип език, която се поставя на първо място в езиковата система, дори ако влиза в противоречие с изискванията за иконичност в друго отношение. При флективния морфологически тип тази особеност води до създаване на флексията. Ето защо изпадането на окончанието преди членния формант при съществителните имена може да се разглежда дори като противоречащо на системата и логично би следвало да се очаква, че ще бъде отстранено от нея. Това обаче не става, а явлението се разпростира и върху парадигмата на прилагателните и местоименията в рамките на същата група говори.

Причината за това трябва да се търси в морфологическата същност и характера на определителния член, защото в неговото обкръжение става това отклонение в българския език. Той образува с думата една фонетична цялост с общо ударение и може да носи словния акцент (*буй̀, времѐ̀, глас̀, жалуст̀, йесен'т̀, крак̀, кръфт̀, небѐ̀, нушт̀, плѐ̀, сул'т̀, сързит̀* (Стойков 1967: 182-187) и др.). Прибавя се към лексемата, която вече е граматически оформена, т.е. има своята флексия, а в говори със запазено склонение като родопските се прибавя след падежното окончание, напр. в р. п. ед. ч. – *м̀жеток, чил̀каток*; д. п. ед. ч. – *м̀жусуму, чил̀кутуму; глав̀ен̀ц̀ен̀о̀хи, нив̀ст̀ето̀хи*; д. п. мн. ч. – *л'уд̀м̀т̀ем, уч̀т'ел̀м̀с̀ем* (Кабасанов 1956: 42).

В повечето случаи определителният член в българския език се адаптира фонетически, а отчасти и морфологически към думата, към която се присъединява – *жен̀ата, с̀елото, мъ̀жете* (по това напомня вокалната хармония в аглутинативните езици). Реално той е двуморфемен (с изключение на кратката му форма за м. р. ед. ч.). Най-ясно това личи при определеното склонение на имената в родопските говори (срв. в и. п. *чил̀кат* - в. п. *чил̀каток* - д. п. *чил̀кутуму*, където *-т* носи значението определеност, а след него се поставя още веднъж окончанието за съответния падеж, което стои и пред определителния член.

Друга особеност на определителния член в български език е, че той е групов определител, т.е. определя цялата именна група и стои винаги на второ място в нея (срв. *столът, големият стол, големият бял стол, старият голям бял стол, първият ми голям бял стол* и т.н.). Същото се получава и при обръщане на словореда (срв. "*ако небето синьо е тъй близко*" и "*ако синьото небе е тъй близко*"). В български език съществува съгласуване, т.е. тук морфологическите субкатегории са облигаторни определители на съответната част на речта. Те трябва задължително да се реализират дори и информацията, която носят, да е предварително зададена от контекста, т.е. те са словни определители. При разглежданата тук морфологическа категория обаче няма съгласуване по определеност.

От характеристиката на члена в съвременния български език като групов определител и от спецификата му на двуморфемен по състав следва логично и обобщението за неговата морфологическа природа. Както отбелязва Г. Герджиков, българският определителен член трябва да се характеризира като полуаглютинативен формант (Герджиков 1984). Използва се терминът формант, а не морфема, защото в български език членът е реално двуморфемен. Освен това той се характеризира като полуаглютинативен формант, понеже втората морфема при него дублира по своята функция флексията на името, което при класическия тип аглутинация не би се допуснало. По принцип флективните езици се отличават с това, че всички граматически категории при тях се изразяват от една-единствена морфема – флексията, но в някои случаи при своя развой те получават и черти на аглутинация. Така е и в разглеждания случай, в който членът се поставя към последната морфема (флексия) и така думата получава няколко граматически афикса. И тъй като в българския език граматическата информация, носена от флексията на словоформата, се дублира изцяло от втората морфема на членния формант, но носеното от него в цялост граматическо значение не се повтаря от окончанието, в разглежданите случаи е възможно неговото отпадане.

От анализирания материал се вижда, че окончанието отпада от формите на имената от ж. и ср. род в ед. ч. и от формите за мн. ч. за трите граматични рода, но не засяга съществителните от м. р. ед. ч. От синхронна гледна точка това се обяснява с липсата на окончание, което да изпадне. Причината за отсъствието на този формален белег обаче се открива отново на системно равнище в действието на основната развойна тенденция при флективните езици – тенденцията за развой към аналитизъм. В резултат от иконичността по отношение на доминантата на този морфологически тип се

създава флексията, която най-добре подчертава максимално обособения характер на частите на речта, но това създава голяма асиметрия между двата плана по отношение на разпределението на граматическата информация на формално равнище (Герджиков 1990, Герджиков 1997). Развоят към анализъм при флективните езици отстранява това противоречие. Тъй като то обаче е пряко следствие от неравноправния характер на маркирания и немаркирания член на граматическата опозиция (за подробности вж. Герджиков 1999: 62-63), крайният резултат от действието на тази основна развойна тенденция в рамките на най-общите особености на флективния тип се свежда до това на отношението *немаркираност / маркираност* в плана на съдържанието да съответства отношението *реална / нулева морфема* в плана на изказа. На една морфема трябва да отговаря само един положителен диференциатор, защото само системоформиращите диференциатори се отчитат от езиковото съзнание като семантичен товар. В парадигмата на съществителните имена като максимално немаркиран член се определят имената от м. р. ед. ч. (за подробности вж. Гаравалова 2003), които са немаркирани по всички признаци. Ето защо и от формална гледна точка те се характеризират с липсата на окончание и остават незасегнати от разглежданото тук явление.

В заключение трябва да се отбележи, че определяща роля за създаване на условия за елизия на флексията преди членния формант в парадигмата на членуваните съществителни в български език има иконичността по отношение на морфологическата доминанта на флективния тип езици. Важна предпоставка за реализирането на тази възможност в част от българските говори обаче е наличието на редукция в съответния диалект, както и изискването за лесна произносимост на групата съгласни, създала се след изпадането на гласната – окончание.

БИБЛИОГРАФИЯ:

Арх. БДА: Архив за български диалектен атлас към Секцията по българска диалектология и лингвистична география към Института за български език при БАН.

БДА 1964: Български диалектен атлас. Югоизточна България. Ч. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци. (Авт. колектив), Изд на БАН, С.

БДА 1966: Български диалектен атлас. Североизточна България. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци. (Авт. колектив), Изд на БАН, С.

БДА 1975: Български диалектен атлас. Югозападна България. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци. (Авт. колектив), Изд на БАН, С.

БДА 2001: Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч I-III. Фонетика. Акцентология. Лексика. (Авт. колектив), Книгоизд. къща „Труд”, С.

Бояджиев 1991: *Т. Бояджиев*, Българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска) Тракия. “Св. Кл. Охридски”, С.

Витанова 1986: *М. Витанова*, Говорът на с. Еникьой (Кръстополе), Ксантийско.

Гаравалова 2003: *И. Гаравалова*, Школата на натуралната морфология и българската морфологическа система. “Сема РШ”, С.

Георгиев 1980: *Ст. Георгиев*, За съдбата на пълния член в съвременния български книжовен език. Год. СУ “Св. Кл. Охридски”. ФСФ, N 74, № 3.

Герджиков 1984: *Г. Герджиков*, Развоят към аналитизъм и стратификацията на граматическата система., (ръкопис).

Герджиков 1990: *Г. Герджиков*, Развоят на индоевропейските езици към аналитизъм и някои всеобщи типологически зависимости. – Съпост. езикозн., XV, № 4-5.

Герджиков 1997: *G. Gerdjikov*, Die Gesetze der grammatischen Paradigmata und die morphologische Typologie der Sprachen. – Съпост. езикозн., XXII, № 2.

Герджиков 1999: *Г. Герджиков*, Критериите за насоката на субординацията между членовете на граматическите опозиции. – Съпост. езикозн., № 1.

Гилин 1998а: *Р. Гилин*, Морфологична класификация на определителния член в българския език. – В: Помагало по българска морфология. Имена. Съст. Ал. Александров, Р. Русинова, Шумен.

Гилин 1998б: *Р. Гилин*, За класификацията на определителния член в българския език като окончание. – В: Помагало по българска морфология. Имена. Съст. Ал. Александров, Р. Русинова, Шумен.

Думев 1943а: *В. Думев*, Воденският говор. – Мак. преглед, № 3, С.

Думев 1943б: *В. Думев*, Воденският говор. – Мак. преглед, № 4, С.

Иванов 1932: *Д. Иванов*, Гевгелийският говор. “П. Глушковъ”, С.

Кабасанов 1956: *Ст. Кабасанов*, Говорът на с. Момчиловци, Смолянско. – ИИБЕ, т. IV, С.

Ковачев 1956: *Ст. Ковачев*, Троянският говор. БДМП, Т. 4.

Младенов и Радева 1986: *М. Сл. Младенов и В. Радева*, Сборник с текстове и задачи по българска диалектология. – УИ “Св. Кл. Охридски”, С.

Попова 1991: *Т. Попова*, Още веднъж за членуваните форми за множествено число на съществителните от среден род от типа *пиле, момче* в българските диалекти. – БЕ, № 4.

Станков 1984: *В. Станков*, За категорията неопределеност на имената в българския език. – БЕ, № 3.

Станков 1987: *В. Станков*, За семантичния инвариант на определителния член в българския език. – БЕ, № 1-2.

Станков 1988: *В. Станков*, Особенности на генеричната употреба на детерминаторите за определеност/неопределеност в българския език. – БЕ, № 2.

Стойков 1960: *Ст. Стойков*, Говорът на с. Бешенов в Банат. – БЕ, № 2-3.

Стойков 1967: *Ст. Стойков*, Банатският говор. ТБД, кн. 3, БАН, С.

Стойков 2002: *Ст. Стойков*, Българска диалектология. АИ“М. Дринов”, С.

Стоянов 1959: *Ст. Стоянов*, Употреба и значение на определителния член в съвременния български книжовен език. I част. Съществителни имена. – Год. на СУ, Филол. фак., Том. LIII, 1, С.

Стоянов 1980: *Ст. Стоянов*, Граматическата категория определеност в българския език. С.

Стоянов 1987: *Ст. Стоянов*, По въпроса за наличието на неопределителен член в българския език. – ЕЛ, № 6.

Христов 1956: *Г. Христов*, Говорът на с. Нова надежда, Хасковско. – ИИБЕ. Т. 4, с. 177 - 253.

Христов 1936: *Г. П. Христов*, По-забележителни особености на кукушко – дойранския говор. Мак. преглед, кн. 1.

Христова 2003: *Е. Христова*, Говорът на село Връбник. “Неофит Рилски”, Благоевград.